

М. В. Фока

кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української та зарубіжної літератури
Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ЯК СПОСІБ ФОРМУВАННЯ ПІДТЕКСТУ

У статті досліджено інтертекстуальність як спосіб формування підтексту художнього твору. Автор уточнює специфіку природи інтертексту, що утворює імпліцитний смисл твору, і встановлює його зв'язок із підтекстом.

Ключові слова: інтертекстуальність, інтертекст, підтекст, художній твір, автор, читач, цитата, алюзія, ремінісценція, художня енергія.

Постановка проблеми. У сучасному літературознавстві помітна тенденція активного розвитку теорії підтексту, одним із важливих питань якої є способи формування другого змістового плану. Переглядаючи наукові студії, можна сформулювати висновок про широкий і різноманітний спектр прийомів створення імпліцитного плану, що генерують смислову дво- чи навіть багатоплановість. Так, підтекст формується використанням багатозначних слів, окремих тропів (метафора, метонімія, порівняння, іронія, алегорія, перифрази та ін.), стилістичних фігур (анафора, епіфора, паралелізм, замовчування тощо), виводиться зі структурних особливостей речень, специфіки їхньої сполучуваності, символіки мовних фактів, графічних засобів, інтонації, усієї текстової організації, її композиційно-стилістичної фактури [1–3], контрастів чи асоціацій [4], символіки, алюзії, інтертекстуальних зв'язків [5–8].

Серед перерахованих засобів інтертекстуальності як засіб створення підтексту є одним із найсуперечливіших і неоднозначних у науці. Так, одні дослідники пов'язують чи навіть ототожнюють інтертекст із підтекстом, інші ж схильні розрізняти ці поняття. Наприклад, К. Тарановський формулює підтекст «як уже наявний текст, відображений у наступному, новому тексті» [7, с. 31], що, безумовно, наближує поняття «підтекст» до поняття «інтертекст». У свою чергу Є. Муратова вважає: «На сучасному етапі розвитку теорії інтертекстуальності терміни «підтекст» і «інтертекст» не можуть бути взаємозамінними з огляду на неоднозначність терміна «підтекст» і широкої традиції його використання з іншими семантичними акцентами в літературознавстві» [9, с. 67].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У рамках тем інтертекстуальності в літературі та підтексту в художньому творі більшою чи меншою мірою розглядається співвідношення понять «інтертекст» і «підтекст» (Є. Леліс [10], Є. Муратова [9], І. Рикун [11], П. Таммі [12] та ін.). Проте питання інтертекстуальності як одного зі способів формування підтексту є не розкритим вичерпно, потребує уточнення та узагальнення.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкриття інтертекстуальності як способу формування підтексту. Завданнями є: 1) уточнення специфіки природи інтертексту та 2) встановлення його зв'язків із підтекстом.

Виклад основного матеріалу. Основну ідейну базу, на якій формувалася сучасна теорія інтертекстуальності, становлять теорія анаграм Ф. де Сосюра, концепції М. Бахтіна про жанрову пам'ять, діалогічний характер художніх творів і «чуже слово», уявлення Ю. Тинянова про конструктивну функцію, пародію, думки Ю. Лотмана щодо полілогічного характеру поетичного тексту тощо.

Так, явище інтертекстуальності, насамперед, пов'язується з поняттям «чуже слово» М. Бахтіна. «Під чужим словом (висловленням, мовленнєвим твором) я розумію будь-яке слово будь-якої іншої людини, сказане чи написане на своїй (тобто на моїй рідній) чи на будь-якій іншій мові, тобто будь-яке не моє слово, – пояснює літературознавець. – У цьому смислі всі слова (висловлення, мовленнєві чи літературні твори), окрім власних слів, є чужим словом. Я живу у світі чужих слів. І все моє життя є орієнтацією в цьому світі, реакцією на чужі слова (безкінечно різноманітною реакцією), починаючи від їх засвоєння (у процесі початкового оволодіння

мовленням) і закінчуючи засвоєнням багатств людської культури (виражених у слові або в інших знакових матеріалах)» [13, с. 347–348].

Відповідно, слово «вплітається» в діалогічне середовище «чужих слів», вступаючи з ними в складні взаємозв'язки, асимілюючись чи дисоціюючи з ними: «<...> будь-яке конкретне слово (висловлення) знаходить той предмет, на який воно спрямоване, завжди, так би мовити, уже оговореним, оскарженим, оціненим, окутаним затемнюючим його серпанком чи, навпаки, світлом уже сказаних чужих слів про нього. Воно опутане й пронизане загальними думками, точками зору, чужими оцінками, акцентами. Спрямоване на свій предмет слово входить у це діалогічне схвильоване та напружене середовище чужих слів, оцінок і акцентів, вплітається в їх складні взаємовідношення, зливається з одними, відштовхується від інших, перетинається з третіми; і все це може істотно формувати слово, відкладатися у всіх його смислових пластах, ускладнювати його експресію, впливати на весь стилістичний облік» [14, с. 89–90].

У такий спосіб, за М. Бахтіним, будь-який текст є діалогічним, містить багато інших текстів, «чужих слів», які співвідносяться і взаємодіють у певному контексті, утворюючи імпліцитні смислові плани.

На основі концептуальних положень М. Бахтіна Ю. Крістева формує свою теорію, уводячи наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у літературознавчий тезаурус терміни «інтертекст» та «інтертекстуальність» – уперше під час своєї доповіді про творчість російського літературознавця 1966 р. на семінарі Р. Барта та пізніше у своїй статті «Бахтін, слово, діалог і роман» 1967 р.

Осмислюючи теоретичні концепти М. Бахтіна, дослідниця акцентувала на тому, що російський мислитель «одним із перших замість статичного членування текстів запропонував таку модель, в якій літературна структура не присутня, але виробляється щодо іншої структури» [15, с. 428]. При цьому, як зауважує Ю. Крістева, це можливе лише тоді, коли літературне слово розглядати «не як певну точку (стійкий смисл), але як місце перетину текстових площин, як діалог різного виду письма, – самого письменника, отримувача (або персонажа) і, зрештою, письма, створеного теперішнім або попереднім контекстом» [15, с. 428].

Разом із тим, беручи за основу бахтінську ідею діалогічної моделі мови, Ю. Крістева розмірковує над діалогами між художніми текста-

ми: «Ми назвемо інтертекстуальністю ту текстуальну інтеракцію, яка відбувається всередині окремого тексту, – пояснює дослідниця. – Для пізнавального суб'єкта інтертекстуальність – це поняття, яке буде ознакою того способу, яким текст прочитує історію й вписується в неї» [16, с. 443]. Тож, на думку Ю. Крістевої, художній текст є відображенням іншого тексту, адже «будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст – це вибирання й трансформації якогось іншого тексту» [15, с. 429].

Запропонована концепція Ю. Крістевої отримала широкого визнання й продовження серед таких літературознавців, як Р. Барт, М. Грессе, У. Еко, М. Ріффатер, Ф. Соллерс та ін.

Зокрема, Р. Барт подає своє визначення інтертекстуальності, що стало класичним і хрестоматійним у сучасному літературознавстві: «Він [Текст. – М.Ф.] може бути собою тільки у своїх неподібностях (що, зрештою, не говорить про якусь його індивідуальність); прочитання Тексту – акт одноразовий (звідси ілюзорна будь-яка індуктивно-дедуктивна наука про тексти – у текстах немає «граматики»), і разом із тим воно суцільно зіткане з цитат, посилань, відгомонів; усе це мови культури (а яка мова не є такою?), старі й нові, що проходять крізь текст і створюють потужну стереофонію. Будь-який текст є між-текстом щодо якогось іншого тексту, але цю інтертекстуальність не варто розуміти так, що текст має якесь походження; будь-які пошуки «джерел» і «впливів» відповідають міфу про філіацію творів, текст же утворюється з анонімних, невловимих і разом із тим уже прочитаних цитат – із цитат без лапок» [17, с. 418]. За таким розумінням дослідника, інтертекстуальність – явище, характерне для будь-якого тексту.

У свою чергу, Ж. Женетт тлумачить інтертекстуальність як «не першоелемент літератури, а лише один із типів взаємозв'язків, які існують у ній» [18, с. 54].

Поступово в літературознавстві виокремились два основних підходи до інтертекста та інтертекстуальності, де в широкому сенсі інтертекстуальність постає як теорія безмежного тексту, де будь-який текст є інтертекстом, а у вузькому сенсі інтертекстуальністю наділені тільки ті тексти, що мають конкретні авторські відсилання до попередніх текстів, тобто автор цілком свідомо включає у свій текст інші тексти, розраховуючи на те, що читач повністю зрозуміє й декодує їх.

Відсилання автора до попереднього тексту може відбуватися трьома основними шляхами: цитати, де автор прямо наводить чужі (або навіть і свої!) слова або цілі речення, які здебільшого зберігають своє вихідне значення; алюзії, де автор свідомо натякає на сюжет, образ чи історичну подію, часто не завжди дослівно передаючи попереднє літературне джерело; ремінісценції, де автор неусвідомлено та цілковито непередбачено нагадує читачеві про більш ранні літературні факти та їх текстові компоненти (це, наприклад, відбувається внаслідок впливу інших письменників).

У такому разі авторські відсилання (цитати, алюзії та ремінісценції) утворюють додатковий змістовий пласт, декодування якого дасть змогу глибше зрозуміти твір. У свою чергу, підтекст є прихованим смислом художнього твору, що свідомо чи підсвідомо створюється автором і відтворюється читачем, наділяючи твір особливою художньою енергією. Оскільки і цитати, і алюзії, і ремінісценції несуть у собі додатковий імпліцитний смисл, то вони стають одним із засобів створення підтексту.

Наприклад, в оповіданні «Жінка-змія» звернення В. Шевчука у формі алюзії до причорноморської легенди про Геракла та змієного діву, яку, як зазначає Н. Городнюк, В. Шевчук добре знав [19], поглиблює ідею про демонічність жінки. За грецьким міфом, Геракл зустрів змієного діву, коли переганяв корів Геріона. Змієного діву викрала в Геракла коней і погодилась повернути їх лише в тому разі, коли він стане її чоловіком. Геракл погодився, і в них народилося троє синів, один з яких став царем скіфів [20, с. 123]. Тож Геракл, як і герой оповідання, потрапляє в «пастку» жінки-змії, що зуміла хитрістю (може, точніше, жіночою мудрістю?) підкорити своїй волі чоловіка. І цей інтертекстуальний зв'язок робить образ жінки-змії певною мірою типовим, увиразнюючи думку про деструктивну силу жінок та слабкість чоловіків.

Разом із тим, уводячи цитати, алюзії чи ремінісценції у твір, письменник так чи інакше розраховує на те, що вони будуть декодовані читачем з метою осягнення справжнього смислу. У. Еко точно зазначає: «Щоб організувати текст, його автор має покладатися на низку кодів, що надають певного змісту висловлюванням, які він використовує. Щоб зробити свій текст комунікативним, автор має вважати, що ансамбль кодів, на які він покладається, є таким самим, як ансамбль кодів, що їх поділяє його можливий

читач. Отже, автор мусить передбачати зразок можливого читача (далі – Зразковий Читач), здатного інтерпретаційно трактувати висловлення так само, як генеративно трактує їх автор» [21, с. 28].

Висновки і пропозиції. Таким чином, інтертекстуальність, що відсилає читача до попереднього тексту, несучи в собі додатковий смисл і становлячи прихований смисл, є одним із засобів формування підтексту. І розгляд інтертекстуальності як одного зі способів творення імпліцитного плану художнього твору значно уточнює теорію підтексту, що перебуває у стані розвитку, і відкриває нові горизонти досліджень, зокрема в плані інтертекстуальних зв'язків, що надають творам додаткових смислових відтінків та інтерпретаційних кодів, що уможливають нове, глибше прочитання художнього твору.

Список використаної літератури:

1. Алехина И. А.П. Чехов и И.А. Бунин: функции подтекста : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 / И. Алехина. – М., 1989. – 18 с.
2. Козьма М. Подтекст как вторичная моделирующая система: на материале художественных произведений английских и американских писателей : автореф. дис.... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / М. Козьма. – Оренбург, 2008. – 19 с.
3. Кравець Л. Явище підтексту та засоби його вираження в художньому творі / Л. Кравець // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 1. – С. 58–61.
4. Ермакова Е. Подтекст и языковые средства его формирования: на материале современной английской драмы : автореф. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.19 / Е. Ермакова. – Саратов, 1996. – 18 с.
5. Зарецкая А. Особенности реализации подтекста в кинодискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 / А. Зарецкая. – Челябинск, 2010. – 21 с.
6. Степаненко А. Подтекст в прозе А. П. Чехова 1890-х – 1900-х гг. : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 / А. Степаненко. – Сургут, 2007. – 133 с.
7. Тарановский К. О поэзии и поэтике / К. Тарановский. – М. : Яз. рус. культуры, 2000. – 432 с.
8. Яблоков Е. Текст и подтекст в рассказах М. Булгакова: («Записки юного врача»)/ Е. Яблоков. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2002. – 103 с.
9. Муратова Е. Терминологический проблемы в теории интертекстуальности / Е. Муратова // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2006. – № 3 (41). – С. 65–70.

10. Лелис Е. Теория подтекста / Е. Лелис. – Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2011. – 424 с.
11. Рикун І. Підтекст як форма вираження «чужого слова» / І. Рикун // Питання літературознавства. – 2002. – Вип. 9. – С. 47–52.
12. Тамми П. Заметки о полигенетичности в прозе Набокова // Тамми П. Проблемы русской литературы и культуры / П. Тамми. – Хельсинки, 1992. – С. 181–194.
13. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; Сост. С. Бочаров, примеч. С. Аверинцев и С. Бочаров. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
14. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
15. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г. Косикова. – М. : ИГ Прогресс, 2000. – С. 427–457.
16. Kristeva Julia. La Révolution du langage poétique. L'avant-garde à la fin du XIXe siècle: Lautréamont et Mallarmé / J. Kristeva. – Paris : Éditions du Seuil, 1974. – 648 p.
17. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – С. 413–423.
18. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьеге-Гро ; пер. с фр. ; общ. ред. и вступ. ст. Г. Косикова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с.
19. Городнюк Н. Культурні аспекти проблеми демонічної жіночності у творчості Валерія Шевчука / Н. Городнюк // Актуальні проблеми слов'янської філології : Збірник наукових статей Бердянського державного педагогічного університету. – Вип. 9. – К. : Знання України. – 2004. – С. 123–127.
20. Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змееной деве / И.И. Толстой // Толстой И.И. Статьи о фольклоре / И.И. Толстой. – М.–Л. : Наука, 1966. – С. 232–248.
21. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко ; Пер. з англ. М. Гірняк. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.

Фока М. В. Интертекстуальность как способ формирования подтекста

В статье исследовано интертекстуальность как способ формирования подтекста художественного произведения. Автор уточняет специфику природы интертекста, который образует имплицитный смысл произведения, и определяет его связь с подтекстом.

Ключевые слова: *интертекстуальность, интертекст, подтекст, художественное произведение, автор, читатель, цитата, аллюзия, реминисценция, художественная энергия.*

Foka M. Intertextuality as a method for forming subtext of a work of fiction

The paper deals with the intertextuality as a method for forming subtext of a work of fiction. The author specifies the nature of intertext, which makes the implicit meaning of the work, and determines its relation with subtext.

Key words: *intertextuality, intertext, subtext, a work of fiction, author, reader, citation, allusion, reminiscence, artistic energy.*